

SAKARYA ÇEVRESİ DOĞAL BOYARMADDE KAYNAKLARI VE BOYAHANELER

Mustafa GENÇ¹

ÖZET

Boyanın objeler üzerine tutundurulup boyamanın başlaması ile birlikte birçok alanda renkler sanatın vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur denilebilir. Her ne kadar rengin değil renksizliğin, sesin değil sessizliğin anlamı var ise de sanatta renk önemli bir unsurdur. Çünkü en güzel boyayan yaratandır. Her toplum ve kültürde farklı anlam ve statü göstergesi bile olmuştur. Böylece bazı renkler birer göstergeye dönüşmüştür.

Boya pigmentleri, 19. Yy ortalarında kimyasal olarak elde edilmesine kadar doğal kaynaklardan elde edilmekteydi. Bitkilerin kök, gövde, tohum, çiçek ve yaprakları, bazı böcekler ve deniz kabukluları renklendirmede kullanılmışlardır. Boyarmadde iklim ve coğrafya ile bağlantılıdır. Sakarya ve çevresi iklim ve coğrafik açıdan birçok bitkisel kökenli boya kaynaklarının elde edilmesi için elverişlidir. Kök boya, mazı meşesi, meşe palamudu, akkavak, ıhlamur, sıgırkuyruğu, yoğurt otu, yüksük otu, papatya, tütün, bit otu, muhabbet çiçeği, sütleğen, hayıt, kartal eğreltisi, yabani nane, defne, ceviz kabuğu, civanperçemi, ebe gümece, gence, ısırgan otu, mürver, nane, nar, pamuk otu bunlardan bazılarıdır. Deniz kabuklularının bazı türleri Karadeniz sahillerinde bulunmaktadır ama yeterince çalışma yapılmadığından bu bildirinin konusu bitkisel kökenli boya kaynaklarıdır.

Osmanlı döneminde Adapazarı olarak bilinen Sakarya ile Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda burada boyahanelerin olduğu bilgisine ulaştık. Bu bize Sakarya'nın boyama konusunda önemli bir merkez olduğunu gösterir.

Çalışmada 2006-2016 yılları arasında Sakarya merkez, Adapazarı, Taraklı, Sapanca, Karasu, Kaynarca, Serdivan, Pamukova, Geyve, Arifiye, Erenler ilçelerindeki alan araştırmalarından elde edilen veriler ile Osmanlı Arşiv belgelerinden elde edilen belgelere dayanmaktadır. Ayrıca boyarmadde kaynaklarının tespit edilmesinden sonra sanat eserlerinde doğal boya

---

¹ Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, Halı Kilim ve Eski Kumaş Desenleri Ana Sanat Dalı, mustafagenc@sdu.edu.tr
mustafagencart@gmail.com GSM: 5303638889

kullanımı ve sektöre taşınması konusunda da yapılan örnekler karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğal Boya, Sakarya, Yoğurt Otu, Papatya, Sığır Kuyruğu.

NATURAL DYESTUFF RESOURCES AND DYEHOUSES AROUND SAKARYA

ABSTRACT

It could be said that colors have become one of the indispensable elements of art in many areas along with the start of dyeing by attaching the dye on the objects. Although not the colour but the colourlessness, and not the sound but the silence has a meaning, colour is an important factor in the art. Because creator is the one who dyes in the finest style. It has also been a different meaning and status indicator in each society and culture. Thus, some colors have turned into indicators.

Dye pigments had been obtained from natural sources until they were obtained chemically in the middle of the 19th century. The root, stem, seed, flowers and leaves of plants, some insects and seashells were used in coloring. Dyestuff is associated with climate and geography. Sakarya and its surrounding are suitable to obtain many plant-based dyeing sources in terms of climate and geography. Some of these are madder, quercus infectoria, acorn, white poplar, linden, great mullein, white bedstraw, digitalis, marguerite, nicotina, delphinium staphisagria, wild mignonette, euphorbia wulfenii, chasteberry, pasture brake, wild peppermint, daphne, walnut shell, thousand-leaf, common mallow, hemp, stinging nettle, elderberry, mint, pomegranate, cotton grass. Some species of sea shells are found in the Black Sea coasts, but the subject of this report is the plant-based dyeing sources because of the lack of sufficient studies.

In our study we performed in Sakarya which is also known as Adapazarı in the Ottoman period and in Prime Ministry Ottoman Archives, we reached the information that there were dyehouses in these regions. This indicate that Sakarya is an important center in dyeing.

The study is based on the data obtained from field researches carried out in the center of Sakarya, Adapazarı, Taraklı, Sapanca, Karasu, Kaynarca, Serdivan, Pamukova, Geyve, Arifiye and Erenler districts between 2006-2016, and on the documents obtained documents from the Ottoman Archives documents. In addition, after determining the dyestuff resources, the examples

made on the use of natural dyes in the art and its transportation to the sector will be compared.

Keywords: *Natural Dyes, Sakarya, Galium Verum L., Camomile, Mullein.*

Giriş

Doğal boyama geçmişte hem ip hem de dokunmuş kumaşların renklendirilmesinde kullanılmıştır. 2001 yılında Recep Karadağ hocama neden doğal boyaları iplerde kullanıyoruz, bunları çocuk tekstillerinde kullanamazmıyız? Sorusu ile doğal boyarmaddelerin günümüzde ilk kez tekstillerde kullanımını başlattım. Daha sonraki dönemlerde bunları geliştirerek, tüm tekstillerde, ahşap oyuncaklarda kullanarak farklı bir kullanım alanı oluşturduk.

Sakarya, ilk çağlarda Hititler, Frigler ve Lidyalıların eline geçmiş, milattan önce VI. yüzyılda bütün Lidya ve Anadolu ile beraber İran imparatorluğuna katılmıştır. M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender İran'dan almış, sonraları bölgede Bitinya krallığı hâkim olmuş, M.Ö. I. Yüzyılda ise tamamı Roma'ya geçmiştir².

XIII. Asrın sonlarına doğru Osman Gazi'nin fütuhâtı ile başlayan fetih akınlarından birinin kahramanı olan Konuralp, henüz adı konmamış olan bugünkü Adapazarı havzasını fethetmiştir³. Sonraları bölgeye Yörük ve Türkmen grupları iskân ettirilmiştir.

Bölgenin iskânını gösteren birkaç vesikada, Geyve ismine ve bazı köy adlarına rastlayabiliyoruz. 1837'de (Hicri 1253) ikinci Mahmud zamanında Adapazarı kaza haline getirilmiştir. 1255'te yapılan nüfus sayımında Adapazarı'nda 2700 ev tespit edildiği kaynaklarda belirtilir⁴.

İskân ettirilen Yörük aşiretlerinin oymakları arasında (Pabuçular, Yağcılar, Başlar, Çıracılar, Hasırcılar, Semerciler, Tığcılar) adlarını görebiliyoruz. Demek oluyor ki, Adapazarı ve civarının ilk Türk sakinleri Yörüklerdi. Göçebeliği terk ederek köyler kurmuşlar ve bütün Türkmen aşiretlerinde âdet olduğu üzere aşiretlerinin, oymaklarının adını köylerine vermişlerdi. Asırların geçmesiyle nüfus çoğalmış ve bu köyler, kurulan pazarın da iktisadî ve içtimaî tesiriyle, Adapazarı'nın mahalleleri haline gelmiştir. Nitekim 1133 yılma ait bir ferman, Akyazı Nahiyesine bağlı (Tığcılar Köyü)nün mevcudiyetini görüyoruz⁵.

---

² Mehmet Ali Gökberk, Altmış Üçüncü Konferans, SAKARYA Ormanları, s.114. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iusoskon/article/viewFile/1023006659/1023006181>

³ Talia Balcıoğlu., Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası, 1952, İstanbul s.7.

⁴ Balcıoğlu, a.g.e. s.7.

⁵ Ahmet Refik., Anadolu'da Türk Aşiretleri, 1930, İstanbul, s. 54.

1938-1945 yıllarında son bir Yörük yerleşmesiyle, Karasu'ya bağlı iki Yörük köyü kurulmuştur. Karasu batısında (İnsaniye Köyü) ile (Karaboğaz iskelesi) arasında, oba-mahalleler halinde iki köy teşkil etmişlerdir: Denizköy'e bağlı Poyraklı, Receptler, Karamezinler, Camitepe, Tazıoğlu Obaları ile Bıyıldık köyüne bağlı Körükler, Başoğlu ve Haraboğaz obalarıdır. Bu Yörükler yerleşmezden önce Geyve, Göynük ve Taraklı yaylalarında yayılıyorlardı⁶.

Tarih: H-29-12-1260, Dosya No :-, Gömlek No: 971, Fon Kodu: NFS.d., belgede,

“Bolu eyaletine tabi Kocaeli livasının İzmit, Kaymas, Şeyhler, Adapazarı, Sapanca, Geyve, Akhisar-ı Geyve, Yalakabad, Karamürsel, Ağaçlı, Beşdivan, Akabad, Kandıra, Gençli, Hendek, Akyazı, Absafi, Sarıçayır, Şile, Taşköprü, Kartal, Gebze, Yoros (Beykoz), Yenice-i Taraklı, Dodurga, Pazarköy ve Karasu; Bolu livasının Bolu, Kıbrısık, Pavli, Gümüşabad, Dirgene, Hisarönü, Yılanlıca, Mengen, Çağa, Akçaşehir, Düzce, Mudurnu, Devrek, Dörtdivan, Samako Alaplı, Üskübü, Gerede ve Benderekli; Viranşehir livasının Safranbolu (Taraklıborlu), Bartın, Eflani, Keçenos, Çarşamba, Yörük, Viranşehir, Yenice, Şehabeddin, Aktaş, Kızılbel, Tefen, Kurukavak, Amasra, Perşembe, Ulus, Zerzene, Ova, Gölpazarı ve Ulak; Kastamonu livasının Kastamonu, Güney, Devrekani, Göl, Sorkun, Küre-i Nühas, Azdavay, Gökçe ağaç, Mergüze, Daday, Taşköprü, Araç, Yörükan-ı Araç, Küre-i Hadid, Sirt, Boyalı, Eflani, Çiğlene, Akyörük, Zarı, Cide, Hoşalay ve İnebolu; Sinop livasının Sinop, Giregöz, Yaykıl, Çarşamba, Karasu, İstefan, Gerze, Çanlı, Boyabad ve Durağan kaza ve nahiyelerinin nüfus icmal defteri. (a.g.tt)”

Belgede buradaki yörük nüfusu hakkında bilgiler mevcuttur.

Merkeze bağlı (Büyükhataplı) ve (Küçükhataplı) köyleri ile Akyazı'ya bağlı (Yörükyeri) ve (Potuklar) köylerini de Yörük aşiretlerinin kurduğu anlaşılıyor. (Yörük yeri) ismi bunu açık şekilde gösterdiği gibi, (Hataplı) ve (Potuklar) köylerini de Yörük aşiretlerinin kurduğu anlaşılıyor⁷.

Yörük yerleşimi kumaş ve kilim dokumacılığının gelişmesindeki önemli etkenlerdendir. Kaynarca kilim dokumacılığı, Taraklı kumaş Karasu Denizköy civarı ise cicim ve zili dokumalarının yapıldığı yerlerdendir. Dokumaların çeşitliliği boyamacılığın gelişmesinde etkendir.

⁶ Yusuf Dönmez., Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Cilt, 8, Sayı: 14, 1964'den Ayrı Basım.

⁷ Mehmet Eröz, Elli Üçüncü Konferans, Adapazarının Teşekkülü, s.66.

İklim ve buna bağlı olarak yetişen bitki türleri fazladır. Karadeniz kıyılarında kuzeye özgü karakter kazanan Karadeniz iklimi ile Marmara havzasına kadar uzanan Akdeniz iklimi etkili olduğu için iklim bölgeleri arasında geçiş özellikleri görülmektedir⁸. Marmara iklim özelliklerini taşıyan Sakarya; yağışlı, rutubetli bir havaya ve ılıman bir iklime sahiptir. Kışları çok yağışlı ve ılık yazları ise sıcak geçer⁹.

Sakarya doğal bitki örtüsü bakımından zengindir. Kuzeydoğu Anadolu kıyı dağlarının uzantısı olan dağlar gür ormanlarla kaplıdır. Kayın, gürgen, kestane, ıhlamur, çınar, akçaağacı, meşe ağacı türleri bulunur. Adapazarı'nın doğusunda bol diş budak ormanlarına rastlanır. Aynı şekilde Karasu'nun batısında Acarlar Gölü çevresinde de diş budak ormanları vardır. Ovalık kesimlerde aşağı Sakarya vadisi çevresinde bitki örtüsü zayıf çayırlar ve dağ otlakları dışında dağların etekleriyle platolarda başlıca bitki türleri böğürtlen, şimşir, akdiken, ardıç, mersin, çobanpüskülü, ayı üzümü, kocayemiş, kermes meşesi olan çeşitli maki alanları görülür. Arifiye'nin güneyi ile merkezinin kuzeyinde yer alan tepelik bölgenin büyük bir bölümü yalnızca kermes meşesiyle kaplıdır¹⁰.

Sakarya merkez ve ilçelerinde yaptığımız alan araştırması sonucunda doğal boyamada kullanılabilen ve ticari öneme sahip boyarmadde kaynakları bitkisel kökenlidir. Adaçayı, böğürtlen, muhabbet çiçeği, mazı meşesi, meşe palamudu, yüksükotu, papatya, kekik, hayıt, sığırkuyruğu, ceviz kabuğu, sütleğen, pamuk otu, asma yaprağı, ıhlamur, mürver, beyaz civanperçemi, dut gavı, labada ve kantarondur.

Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda burada boyahane olduğu kayıtlarına ulaştık.

Tarih :15/S /1233 (Hicri) Dosya No :21 Gömlek No :1011 Fon Kodu :C..İKTS belgede;

“Kocaeli sancağında Sapanca ve Adapazarı'ndaki boyahanelerden gayri bila-ferman üç boyahane açıldığından bunların kapatıldığı ve yeniden açılan olursa isimlerinin İstanbul'a bildirileceği.”

Tarih: H-02-05-1275(Hicri) Dosya No: 133 Gömlek No: 33 Fon Kodu: A.}MKT.DV belgede;

“Dimitri'nin Adapazarı kasabasındaki boyahanesine Hacı Ahmed Efendi'nin müdahalesinin men'i.”

---

⁸ Ali, Aktaş, Kültürel Renkleriyle Sakarya, Kültür Yayınları, Mayıs 2008 s.35

⁹ Sakarya Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, 81 İlde Şehir ve Kültür, İstanbul, s. 23.

¹⁰ Sakarya Halk Kültürü (derleme Çalışma), Sakarya Valiliği/ Sakarya Üniversitesi 2003 s.17.

Tarih: (H-23-01-1221Hicri) Dosya No :- Gömlek No: 9511 Fon Kodu: MAD.d, belgede,

“Hazine-i Girid Defterdarlığı tevabiinden olan Kandiye, Resmo, Hanya, İstinye, Agriboz, İnebahtı, Limni, Rodos, Midilli, Sakız ve Mora cezireleri ile Kıbrıs Muhassıllığı ve Gelibolu ve Kocaeli livaları kura ve mezarii ile buralardaki damga, ihtisab, duhan ve gümrük iskeleleri, boyahane, memleha, mizan-ı harir, hinta, şair, hububat, sayd-ı mahi, zeytinyağı, sabun, adet-i ağnam ve sair rüsumlar ve mukataaların kimlere ne miktar mal ve muaccele ile verildiği; tahsilat, zam, terkin, tashih ve yeniden tahrir gibi hususati ve bu mukataalardan kale muhafızları, mahkeme tercümanları, katipler ve sair kimselere malikane suretiyle yapılan tashihler ve bu hususlara müteferri meşruhatı havi mukataat defteri.”

Kayıtları mevcuttur.

Tarih: H-23-04-1324, Dosya No :1090, Gömlek No: 44, Fon Kodu: DH.MKT., belgede,

“Adapazarı'nda Hasan Tahsin Paşa'nın Beynevid ve Hamamdağı miri ormanlarından meşe iltizamından sarf-ı nazarla kendisi namına terki hakkındaki teklifinin reddi ile tecavüzatının men'i.”

Belgede burada ki meşeliklerle ilgili bilgiler verilmektedir.

1.1.Çalışmanın Amacı

Çalışmada Sakarya merkez ve ilçelerindeki doğal boyarmaddelerin tespiti ve bu kaynakların boyamada kullanılabilceğinin belirlenmesidir. Boyarmaddelerle pamuk, keten, ipek ve yün ipleri ve kumaşlar boyanmış ve bu kaynakların hem halı kilimlerde hem de kumaş dokumalarında kullanılabilceği ortaya konulmuştur.

1.2. Çalışmanın Kapsamı

Çalışma, 2006-2016 yılları arasında Sakarya merkez, Adapazarı, Taraklı, Sapanca, Karasu, Kaynarca, Serdivan, Pamukova, Geyve, Arifiye, Erenler ilçelerinde gerçekleştirilmiştir. Merkez ve ilçelerdeki köylere gidilerek belgeleme yapılmış ve buradan toplanan numunelerle boyamalar gerçekleştirilmiştir.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

Öncelikle merkez ve ilçelerde alan araştırması yapılmıştır. Bu aşamada belgeleme yapılmış aynı zamanda bitki numuneleri alınmıştır. Toplanan boya bitkileri ile önce yün, keten ve pamuk ipler sonrada pamuk,

keten ve ipek kumaşalar boyanmıştır. Literatür ve başbakanlık Osmanlı arşivlerinde buradaki boya kaynakları ve boyahanelerle ilgili kayıtlar tespit edilmiş sonra transkripsiyonları yaptırılmıştır.

2.Tespit Edilen Doğal Boya Bitkileri

Geçmişten günümüze doğal boyama Türk sanatı içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Türk kırmızısı yıllarca Avrupa'da bilinen ve aranan bir renk olmuştur¹¹. Gerek halı kilim gerekse kumaş dokumacılığında doğal boya bitkileri kullanılmıştır.

Adaçayı (*Salvia sp.*): Salvia türlerine verilen genel addır. 60 ile 100 santimetreye kadar boylanabilen çok yıllık çalmsı veya otsu bir bitkidir. Haziran Temmuz ayları arasında bitkinin uç kısmında mavimsi mor, yâda beyaz çiçek açar. Bitkinin toprak üstünde bulunan sapsı çok dallıdır. Bitkinin yaprakları kurutulmuş olarak çay olarak kullanılır.¹² Türkiye'nin Batı ve Güney kesimlerinde, Orta Avrupa'da ayrıca kuzey ve güney yarım kürelerin tropikal bölgelerinde de yetişir¹³.

Yayınlarında geçmişte tekstil elyafının boyamasında yaygın olarak kullanıldığına dair bir bilgiye rastlanmamasına rağmen yapılan alan araştırmamızda Anadolu'nun bazı köylerinde adaçayının boya bitkisi olarak da kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Özellikle de içerdiği boyarmadde bakımından bitkinin halı kilim gibi el sanatlarında kullanılmış olabileceği ihtimali yüksektir¹⁴. Boyamada bitkinin yaprakları kullanılır. Mordan türüne göre sarı ve yeşil renklerin elde edilmesinde kullanılır. Haslık değeri ortadır.

Ceviz (*Juglans regia L.*): Ceviz meyve kabuğu ekstraktları hem boyar madde hem de antimikrobiyal bir kaynak olarak belirtilmektedir¹⁵. İçerdiği boyarmadde Juglon'dur. Türkiye, Amerika, Avrupa ve Asya'da birçok ülkelerde kahverengi boyamalarda kullanılmış önemli bir boya bitkisi olarak bilinir. Yünü kahverengi boyamak için ceviz kabuğunun kullanıldığını yazmaktadırlar. Ceviz kabuğu kahverengi için 15. ile 17. Yüzyıl Türk halılarında kullanılmamasına rağmen aynı döneme ait İran halılarında

---

¹¹ Recep, Karadağ-Emre, Dölen, Re-Examination Of Turkey Red, Annali di Chimica, **97**, , by Società Chimica Italiana, 2007, s.583.

¹² Turhan, Baytop, Türkçede Bitki Adları Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, S.9.

¹³ Recep, Karadağ, Doğal Boyamacılık, Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü, Ankara, 2007, s.23.

¹⁴ Karadağ, A.g.e, s.24.

¹⁵ Osman, Göktaş vd, Çeşitli Ağaç ve Otsu Bitki Ekstraktlarından Çevre ile Uyumlu Çevre ile Uyumlu Doğal Renklendirici ve Koruyucu Ağaç Üst yüzey İşlem Boyalarının Geliştirilmesi ve Renk Değerlerinin Belirlenmesi, Ekoloji Dergisi, S: 60, s.18.

kullanılmıştır. Günümüzde ise Türkiye ve İran'da kahverengi boyamasında ceviz kabuğu kullanılmaktadır¹⁶.

Boyamada meyvenin dış kabukları kullanılır. Meyve toplanma zamanında atılan dış kabuklar kurutulur. Mordan malzemesi gerektirmeyen direkt boyayabilen önemli bir boya kaynağıdır. Kahverengi ve tonları elde edilir. Haslığı yüksektir. Sakarya'nın merkez ve tüm ilçelerinde bulunmaktadır.

Defne (*Daphne oleoides Schreber*): İçerdiği boyarmadde Luteolin'dir. Akdeniz bölgesinde yaygın olarak bulunur. Sakarya'nın Akdeniz iklimine yakın olan merkez Karasu, Kocaali, Kaynarca'da yetişir. Boyamada yaprakları kullanılır. Sarı renk boyamalarda kullanılır¹⁷. Farklı mordanlar la sarı ve yeşil tonları elde edilir.

Dut Gavı: Sakarya'da özellikle Taraklı 'da "Dut gavı" denilen dut ağacının üzerinde oluşan mantarlardır. Kumaş iplerinin boyanmasında kullanılır. Mordanlı ve mordansız olarak kullanılabilir. Deve tüyü ve kahverengi renk tonları elde edilir.

Gümüşi İhlamur (*Tilia argentea*): Sakarya'da kültür bitkisinin yanında ormanlarda çok miktarda yetişir. İçerdiği boyarmaddeler, Kaempferol-3,7- Dirhomonosid, Quercetin-3,7 Dirhomonosid'dir. Boyamada yaprakları ve çiçekleri kullanılır.

Gümüşi ihlamurun geçmişte boyamalarda kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. İçerdiği boyarmaddeler bakımından sarı renk boyamalar için kullanılabilir. Bitkinin kurutulmuş öğütülmüş çiçekleri ve taze yaprakları ile mordanlı boyama yöntemiyle yapılır¹⁸. Sarı renk veren boyar maddedir.

Hayıt (*Vitex agnus castus L.*): Luteolin içeren ve sarı renk elde edilmesinde kullanılan bir boyar maddedir. Beyaz, mor ve mavi renk çiçek açan türleri vardır. Çiçek kısımları kurutulmuş, yaprakları ise yaş ve kuru olarak boyamada kullanılır. Hayıtın ışık haslığı yüksektir. Sakarya ve çevresinde yetişmektedir.

Kartal eğreltisi (*Pteridophyta*): Sakarya'nın merkez ve denize yakın kesimlerinde bulunmaktadır. Boyamada yaprak kısımları kullanılmaktadır. Sarı renk verir haslığı orta derecededir.

Kökboya (*Rubia tinctorum L.*): Doğal boyamacılığa adını veren boyarmadde kaynağıdır. Anadolu'nun birçok yerinde yetişir. Sakarya'da yetişen türlerinin ise boyama haslık değerleri çok yüksek değildir. Kökboya

---

¹⁶ Karadağ, A.g.e, s. 35.

¹⁷ Turhan, Baytop, Türkçede Bitki Adları Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, s. 51.

¹⁸ Recep, Karadağ, Doğal Boyamacılık, Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü, Ankara, 2007, S. 52.

ilk çağlardan beri tekstil materyallarının boyanmasında kullanılmaktadır. Bu bitki köklerinde alizarin, pseudopurpurin, purpurin, munjistin, rubiadin, xanthopurpurin, purpuroxanthin, lucidin, chinizarin, christofin, and anthragallol gibi doğal pigmentleri içerir. Kökboya, tekstil ürünlerine eşsiz bir kırmızı renk verir¹⁹. Bitkinin kurutulmuş öğütülmüş sürgünleri (kökleri) ile mordanlı boyama yöntemiyle yapılır. Kökboya ile yaptığımız çalışmalarda bölgede yetişen boyarmaddenin haslık değerinin yüksek olmadığı tespit edilmiştir. Taraklı ve çevresinde dokunan kumaşlarda denemeleri yapılmıştır.

Mazı meşesi (*Quercus infectoria Olivier*): Marmara ve Karadeniz bölgesinde bol miktarda yetişir. Boyarmadde içeriği tanendir. Kahverengi ve siyah renk elde edilir. Boyamanın yanı sıra deri sektöründe de kullanılır. Türkiye’de toplanmış olan meşe mazısı öğütülerek yünle birlikte kaynatılır. Elde edilen renk kirli sarı ile kahverengi arasında bir renktir. Bu tür boyamaya halk arasında “tetre” boyama olarak bilinir. Tetre renge boyanmış yün demir şapı veya demir içeren çamur ile mordanlanarak siyah renk elde edilmiştir. Türk halı ve kilimlerinde siyah boyama bu şekilde yapılmıştır. Ancak bu tür boyama yüzyıllar geçtikçe dökülmeye başlar ve zamanla siyah boyanmış bölgeler aşınır²⁰.

Muhabbet çiçeği (*Reseda luteola L.*): Muhabbet çiçeğinin tarih öncesi dönemlerde tekstil boyamacılığında ve pigmen olarak duvar resimleri, tablolar ve ikonalarda kullanıldığı bilinmektedir. Sarı renk elde edilmesinde haslığı en yüksek boyarmadde kaynağıdır. Sakarya’da Taraklı, Geyve ve Pamukova çevresinde yetişir. İçerdiği boyarmadde luteolin (C15H10O6)’dir. Özellikle çiçeklenme döneminde yüksektir²¹.

Boyarmadde analizleri sonucu luteolin boyarmaddesi ile boyandığı saptanan birçok eski tekstil solmadan veya çok az solarak günümüze kadar ulaşabilmiştir²². Muhabbet çiçeği en fazla bilinen boya bitkilerinden biridir ve antik dönemde boyama amaçlı kullanılmıştır²³.

Mürver (*Sambucus nigra L.*): Mürverin anavatanı Avrupa, Kuzey Afrika ve Batı Asya’dır. Türkiye’de ise Marmara Bölgesinde, Kuzey Anadolu, Orta Anadolu’nun nemli dere yatakları ve yamaçlarında yetişir²⁴. Mürver

¹⁹ Lale Meyancı Özer, Recep Karadağ, Emine Torgan., Investigation of the Effect of Turkey Red Oil on Colour, Fastness Properties and HPLC-DAD Analysis of Silk Fabrics Dyed with Madder (*Rubia Tinctorium L.*) and Gall Oak, *Tekstil ve Mühendis*, 2016, 23: 103, 197-204.

²⁰ Karadağ, a.g.e., s. 78.

²¹ Anonim, 1984a., “*Tekstil Mamullerinin Renk Haslığı Tayinlerinde Lekelenmenin (boya akması) ve Solmanın (renk değişmesi) Değerlendirilmesi İçin Gri Skalanın Kullanılması Metotları*” Türk Standartları Enstitüsü Yayınları, TS 423, Mart1978, Ankara.

²² Karadağ, A.g.e., s. 81.

²³ Süleyman KIZIL-Nuran KAYABAŞI; “*Muhabbet Çiçeğinin(Reseda Lutea. L) Boyama Özelliklerinin Belirlenmesi üzerine Bir Çalışma*”, Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 2005, 18(2), s.195–200.

²⁴ Karadağ, A.g.e., s. 84.

içerdiği boyarmaddeler açısından boyarmadde olarak kullanılabilmesine rağmen geçmişte kullanıldığına dair her hangi bir kaynağa rastlanamamıştır. Mordanlı boyama yöntemi ile boyama yapılır. Boyamada yapraklar kullanılabilirdiği gibi Eylül ayında toplanan tohumları da kullanılabilir.

Pamuk otu (*Cistus creticus L.*): Sakarya merkez ve denize yakın kesimlerde yetişir. İçerdiği boyarmadde Quercetin ve yapısı aydınlatılamamış flavonoidlerdir. Bitki pembe veya beyaz çiçekli ve çalı görünümündedir. *Cistus creticus* pembe çiçekli sık dallı bodur bir çalıdır. Ülkemizde 3 türü yetişir. Pamuk otu Adana Karatepe de boya bitkisi olarak kullanılmaktadır. 1960 yıllarından sonra Anadolu'nun bazı köylerinde kilim dokumalarında kullanılan yünlerin boyanmasında yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Bitkinin kurutulmuş çiçekleri ve yaprakları mordanlı boyama yöntemiyle yapılır²⁵.

Papatya (*Anthemis sp.*): Boyacı papatyası olarak da bilinen beyaz papatya 10 ile 35 santimetre boyunda bir yıllık, otsu ve parçalı yapraklı bir bitki türüdür. Papatyaların 10 türünden fazlası boya bitkisi olarak kullanılmaktadır. Papatyalar içinde boyamacılık için en önemlileri; *Anthemis chia*, *Anthemis tinctoria*, *Anthemis tomentosa*, *Tripleuspermum*, *Matricaria chamomilla* türleridir²⁶. Sakarya çevresinde bol miktarda yetişmektedir. Boyamada bitki gövde kısmı ile birlikte kullanılabilirdiği gibi sadece çiçeklerinden daha iyi sonuçlar alınmaktadır. Haslığı yüksektir.

Birçok arkeolojik ve tarihsel tekstillerin boyarmadde analizlerinde papatya ya ait olan boyarmaddelerle boyanmış olduğu tespit edilmiştir. Papatya sarı renk elde etmek için kullanılmıştır. Sarı rengin yanında kökboya ile birlikte kullanılarak turuncu, indigo ile birlikte kullanılarak da yeşil renk elde edilmiştir²⁷. Sarı renk elde edilmesinde kullanılır ve haslık değeri yüksektir.

Sığırkuyruğu (*Verbascum sp.*): İçerdiği boyarmaddeler, Luteolin, apigenin, luteolin-4'-metileterdir. Sığırkuyruğu *Verbascum* türlerine verilen genel addir. Bir iki veya çok yıllık, otsu, genellikle sarı ve nadiren mor çiçekli bir bitkidir. Türkiye'de Yörükler 1980'lerin sonlarına kadar sarı renk boyamalar için sığırkuyruğunu kullanılmıştır. Günümüzde de Anadolu'nun birçok köylerinde özellikle halı yünü boyamalarında kullanılmaktadır. Geçmişte sığırkuyruğunun çiçekleri saçın sarı renge boyaması için de tercih edilmiştir. Sakarya çevresinde bulunur.

Sütleşen (*Euphorbia sp.*): Anadolu'nun hemen her yerinde yetişen boya bitkisidir. Bazı bitki boyalarına çeşitli bitkiler eklenmesi ile daha has

²⁵Recep, Karadağ, <http://www.turkelhalilari.gov.tr/sayfalar.php?language=tur&icerik=dogalboyamacilik/pamuk-otu>.

²⁶Turhan, Baytop, Türkçede Bitki Adları Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, S.144.

²⁷Recep, Karadağ, Doğal Boyamacılık, Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü, Ankara, 2007, S. 91.

renkler elde edilir. Bu bitkilerin başında sütleğen gelir. Hemen hemen Anadolu'nun her yerinde yetişen ufak bir bitki olan sütleğen içinde süte benzer bir sıvı vardır. Bu sıvı boyacılıkta kullanılır. Özellikle ışığa karşı dayanıklı renkler elde edilir.

Bitkinin kurutularak öğütülmüş çiçek, yaprak ve sapları ile mordanlı boyama yöntemiyle yapılır²⁸. Türkiye'de 90 çeşit sütleğen vardır. Boyama için bitkinin toprak üstünde kalan bütün kısımları kullanılır. Bitkide bulunan sütlün mordan etkisi yaparak boyamanın haslığını yükseltmesinden dolayı taze olarak boyamada kullanılması ışık haslığını artırmaktadır²⁹.

Yoğurt otu (*Galium verum L.*): Pseudopurpurin, rubiadin, alizarin, lucidin, purpurin, purpuroxanthin boyarmaddeleri içerir. Sakarya merkez ve Karadeniz'e yakın kesimlerde yetişmektedir. Boyamada çiçekleri ve kökleri kullanılmaktadır.

19. yüzyılda yoğurt otu kökboya yetişmeyen Avrupa'nın kuzey kesimlerinde kırmızı renk için çokça kullanılmıştır. İskoçya dağlarının yaşayan İskoçyalıların ekose kumaşlarının dokunmasında kullanılan kırmızı renkli ipliklerin boyanmasında bu bitkinin kökleri kullanılmış olduğu bilinmektedir. Ülkemizde de kökboyanın yetişmediği kesimlerde bu bitkinin kökleri kırmızı, çiçekleri, yaprakları ve saplar sarı renk boyamalarda kullanılmıştır. Yoğurt otunun üst kısmından sarı renkler köklerinden ise kırmızı renkler elde edilir³⁰.

Yüksük otu (*Digitalis sp.*): Luteolin içeren bir boyarmadde kaynağıdır. Sakarya'da Karagöl yaylasında tespit edilmiştir. Türkiye'de dokuz tür yüksük otu türü mevcuttur. Boyama için dokuz çeşidi kullanılmaktadır. Kullanılan en önemli türlerinden birisi *Digitalis purpurea*dır.

Bu bitkinin çeşitli haslıkların yüksek olmasına karşın zehri olmasından dolayı boyarmadde bitkisi olarak kullanılması tehlikelidir. Zehirli bitkiler sınıfına girmesi nedeniyle boyama reçetesi verilmemiştir³¹.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Sakarya ve ilçelerinde 10 yıldır yaptığımız alan araştırmaları sonucunda doğal boyamada kullanılabilir özelliklere sahip boyarmaddeleri tespit ettik. Bunların birçoğu ile uygulamalar yaptık. Sadece yün ip ile değil pamuk, keten ve ipek kumaşlarında boyamalarını gerçekleştirdik. Çalışma

---

²⁸ Recep, Karadağ, Doğal Boyamacılık, Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü, Ankara, 2007, S. 102.

²⁹ Turhan, Baytop, Türkçede Bitki Adları Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, S.155.

³⁰ Baytop, A.G.E., S.162.

³¹ Recep, Karadağ, Doğal Boyamacılık, Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü, Ankara, 2007, S. 108.

sonucunda elde edilen verilerin diğer yörelerde yetişen örnekleri ile karşılaştırdığımızda boyarmaddelerin boyamada kullanılabilceğini gördük.

Doğal boyamada boyarmaddenin haslık değerlerinin yanında onun kolay ve ucuz elde edilmesi ve miktarının yüksek olması gelir. Bu açıdan yörede tespit ettiğimiz boyarmaddelerin ticari değeri vardır.

Günümüzde doğal olan ürünlere talebin artması ve Sakarya'nın geçmişte önemli kumaş dokuma merkezlerinden olması konun önemini ortaya koymaktadır. Geçmiş kullanılan kumaş örneklerinin boyarmadde analizlerine baktığımızda tespit ettiklerimizle örtüşmüştür.

19. yüzyılın ortalarında gelişen bilim ve teknolojinin sonucu kimyasal boyaların keşfedilmesi bitkisel boya kullanımının giderek azalmasına neden olmuştur. Bu duruma bitkilerdeki aktif boyar maddenin azlığı, yetiştiği bölgelere göre değişiklik göstermesi, maliyetinin özellikle yükseltilmesi, boya tekniğinin zahmetli ve zaman alıcı olması gibi olumsuz yönler de eklenince bitkisel boyacılık geleneği, kimyasal boyalarla rekabet edemeyecek duruma gelmiştir.

Her kültürde farklı anlamlar taşıyan renkler; insanların kendileri de dâhil olmak üzere varlık âlemindeki her şeyin ayırt edici özelliği olmuştur³². Bir dönem Anadolu'da da babadan-oğula geçen bir zanaat olarak yürütülen ve boyama reçeteleri bir sır gibi saklanan bu gelenek, günümüzde kimyasal boyaların üretim sanayisi geliştikçe ve tekstil endüstrisinde de kullanım alanları genişledikçe neredeyse yok olma noktasına gelmiştir. Bununla birlikte bugün bu geleneğe sahip toplumlarda, yapılan araştırma-geliştirme çalışmaları sonucunda kültürel değer taşıyan bu renkler ve renk kaynakları ile onların geleneksel boyama reçetelerinin ortaya konulması anlamında önemli bir ivme kazanmıştır³³.

Yapılan çalışmalar sonucunda görülmüştür ki doğal boyamacılık sadece Geleneksel Türk Sanatlarının belirli alanlarında kullanılmıştır. Geleneksel boyama metotlarından yola çıkarak daha bilimsel boyama reçetelerinin saptanması ve bunun tüm tekstil ürünlerinde kullanılabilir.

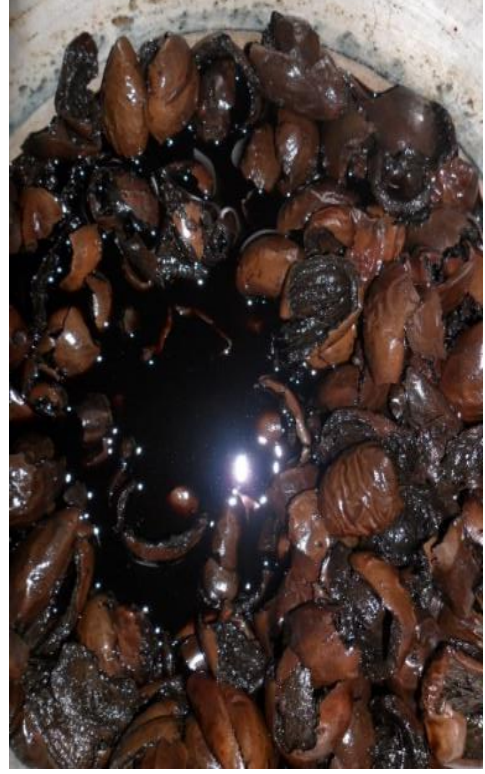
Boyarmaddeler toplanma ve kurutma yöntemlerine dikkat edilerek yöre halkına yeni bir ticari gelir sağlanabilir.

---

³² Koyuncu Okca, Ayşegül-Genç Mustafa; "Anadolu Halı ve Kilimlerinde Renk- Color in Anatolian Carpets And Rugs", Sobider-Sosyal Bilimler Dergisi The Journal of Social Science, Yıl: 2, Sayı: 4, Eylül 2015, s. 236.

³³ Mustafa, Genç., Türk El Dokumalarında Doğal Boya Kullanımı ve Diyarbakır Çevresi Doğal Boyarmadde Kaynakları, Diyarbakır Geleneksel El Sanatları, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, Yayın No: 5, Cilt: 1, Korza Yayıncılık, Ankara, 2010, s.192.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1-2: Adaçayı (Foto Kübra İskender) ve Ceviz Kabuğu. Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi

Fotoğraf 3-4: Ihlamur ve Hayıt. Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi

Fotoğraf 5-6: Kartal Eğreltisi ve Kökboya. Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi

Fotoğraf 7-8: Mazı Meşesi ve Muhabbet Çiçeği. Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi.

Fotoğraf 9-10: Mürver ve Pamuk Otu. Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi

Fotoğraf 11-12: Sığırkuyruğu ve Sütleğen. Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi

Fotoğraf 13: Yüksükotu ve Papatya Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi

Fotoğraf 14: Dut Gavı ve Boyanmış Keten Kumaş Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi

Fotoğraf 15: Bitkisel boyalarla boyanan kumaş renk denemeleri. Mustafa Genç Fotoğraf Arşivi

Fotoğraf 16-17: Kökboya ve muhabbet çiçeği ile boyanmış bebek kıyafeti.

Fotoğraf 17-18: Kökboya ve Papatya ile boyanmış Bebek Kıyafeti M. Genç.

KAYNAKLAR

- Ahmet Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri, 1930, İstanbul.
- Ali, Aktaş, Kültürel Renkleriyle Sakarya, Kültür Yayınları, Mayıs 2008, Sakarya.
- Anonim, 1984a., “Tekstil Mamullerinin Renk Haslığı Tayinlerinde Lekelenmenin (boya akması) ve Solmanın (renk değişmesi) Değerlendirilmesi İçin Gri Skalanın Kullanılması Metotları” Türk Standartları Enstitüsü Yayınları, TS 423, Mart 1978, Ankara.
- Genç, Mustafa, Türk El Dokumalarında Doğal Boya Kullanımı ve Diyarbakır Çevresi Doğal Boyarmadde Kaynakları, Diyarbakır Geleneksel El Sanatları, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, Yayın No: 5, Cilt:1, Korza Yayıncılık, Ankara, 2010.
- Koyuncu Okca, Ayşegül-Genç Mustafa, Anadolu Halı ve Kilimlerinde Renk-Color in Anatolian Carpets And Rugs, Sobider-Sosyal Bilimler Dergisi The Journal of Social Science, Yıl: 2, Sayı: 4, Eylül 2015.
- Lale Meyancı Özer, Recep Karadağ, Emine Torgan., Investigation of the Effect of Turkey Red Oil on Colour, Fastness Properties and HPLC-DAD Analysis of Silk Fabrics Dyed with Madder (*Rubia Tinctorium L.*) and Gall Oak, Tekstil ve Mühendis, 23: 103, 197-204, İzmir, 2016.
- Mehmet Eröz, Elli Üçüncü Konferans, Adapazarı'nın Teşekkürü.
- Mehmet Ali Gökberk, Altmış Üçüncü Konferans, Sakarya Ormanları, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iusoskon/article/viewFile/1023006659/1023006181>
- Osman, Göktaş vd, Çeşitli Ağaç ve Otsu Bitki Ekstraktlarından Çevre ile Uyumlu Çevre ile Uyumlu Doğal Renklendirici ve Koruyucu Ağaç Üst yüzey İşlem Boyalarının Geliştirilmesi ve Renk Değerlerinin Belirlenmesi, Ekoloji Dergisi, S:60.
- Sakarya Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, 81 İilde Şehir ve Kültür, İstanbul.
- Sakarya Halk Kültürü (derleme Çalışma), Sakarya Valiliği/ Sakarya Üniversitesi 2003.
- Süleyman KIZIL-Nuran KAYABAŞI; “Muhabbet Çiçeğinin(*Reseda Lutea. L*) Boyama Özelliklerinin Belirlenmesi üzerine Bir Çalışma”, Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 2005.
- Recep, Karadağ, Doğal Boyamacılık, Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü, Ankara, 2007.
- Recep, Karadağ-Emre Dölen, , Re-Examination Of Turkey Red, Annali di Chimica, 97, , by Società Chimica Italiana, 2007.

- Talia Balcıoğlu., Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası, 1952, İstanbul.
- Turhan, Baytop, Türkçede Bitki Adları Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, İstanbul.
- Yusuf Dönmez., Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Cilt, 8, Sayı: 14, 1964'den Ayrı Basım.
- Karasu ve Kaynarca köylerindeki alan araştırması İlker ve Gülşen Öztürk ile gerçekleştirilmiştir.
- Kaynak Kişiler
- Gülveren Genç, 1941 Doğumlu İlkokul mezunu dokuma ustası.